

LES ENCANTADES A «CANIGÓ»

Xevi ROVIRÓ
Ignasi ROVIRÓ
Jaume AIATS

Amb la present comunicació volem contribuir a l'estudi de *Canigó* en un aspecte que es podria considerar marginal però que ajudarà a aclarir les fonts de la tradició oral en l'obra de Verdaguer.

Ens centrarem en les *encantades*, personatges que Verdaguer situà al nucli de la trama argumental del seu poema, i n'analitzarem dos aspectes. Primerament veurem el possible origen de l'argument de l'obra en la tradició oral. Després confrontarem les característiques concretes, els poders i les històries particulars de les encantades a *Canigó*, amb les característiques i els relats que protagonitzen aquests éssers en la tradició oral catalana.

Amb el contrast d'informacions volem aclarir fins a quin punt Verdaguer segueix fidelment les fonts populars, les reelabora o n'inventa lliurement els fets, i la importància que la tradició oral tingué en la formació i les vivències del poeta.

Per a aquesta anàlisi utilitzarem principalment els materials que des del Grup de Recerca Folklòrica d'Osona hem recopilat a la nostra comarca en els darrers cinc anys. D'unes 400 persones de més de 60 anys entrevistades, 50 ens han parlat d'*encantades*. És important aquest material perquè ha estat recollit a la terra nadiua de Verdaguer i als pobles on passà la joventut i els anys de formació. Recordem que des de molt jove recollí cançons populars i escoltà atentament la parla dels pagesos d'Osona per a fer-ne una eina decisiva en la seva obra. D'aquesta experiència va escriure: «en cada casa trobí un amic i en cada camp un mestre en lo ram de llenguatge i de poesia popular, que són la meitat de ma hisenda».

També utilitzarem materials recollits per altres folkloristes, les informacions que sobre les encantades dona Joan Coromines¹ i el valuós treball del professor A.G. Hauf².

Origen de l'argument de «Canigó»

Cercant una llegenda que ens indiqui l'origen tradicional de l'argument de *Canigó* ens trobem amb les dues versions de Joan Amades a *Fundació del monestir de Sant Martí del Canigó*³, de les quals la segona coincideix extraordinàriament amb el poema verdaguerià. La primera versió es pot resumir així:

El comte Jofre de Cerdanya mata el seu nebot Bernat dins d'una església. La raó de l'assassinat és explicada de dues maneres:

1) en un atac àrab Bernat ha reaccionat erradament i ha tingut una derrota; quan està en acte de penitència en un monestir benedictí (Costoges o Angustrina), el seu oncle, ple d'ira per la derrota, el mata tot tacant de sang el Sant Crist.

2) Bernat acusa Jofre d'haver-li robat el patrimoni; Jofre, irat, el mata davant la imatge de Sant Martí.

El Papa imposa al comte, per càstig, la fundació d'un monestir i la vida retirada d'oració. En aquesta versió trobem la tradició de la fossa excavada en la roca viva, on dormia el comte-penitent, tradició que Verdaguer utilitza a *Canigó*.

L'altra versió d'Amades coincideix completament amb el poema de Verdaguer fins en els detalls més mínims. Només divergeix en quatre detalls:

- . És l'encantada qui s'emporta Gentil durant la festa.
- . Aquesta senyora de les encantades s'anomena Griselda i no pas Florde-neu.
- . Les encantades fugen adolorides del Canigó quan mor Gentil.
- . Es cala foc a les galeres mahometanes gràcies a un estratagema de Tallafarro, no pas perquè hi fos presoner.

Hauf⁴, quan parla de la segona versió d'Amades, s'arriba a preguntar si aquest folklorista es basà en *Canigó* de Verdaguer en lloc de recórrer a la tradició oral. Realment creiem que fou així, ja que el llibre on apareix la narració no és demostratiu de la tradició oral, com s'entén per la barreja de detalls populars i literaris o «cultes» que es troben en moltes de les narracions. També és evident que la tradició oral mai no transmet tan exactament i amb tanta profusió de detalls una llegenda; i perd la versemblança de tradició popular quan veiem que molts d'aquests detalls són propis de la literatura romàntica i de la ideologia que Verdaguer pretén d'exaltar (com ja d'entrada demostra el nom de Gentil). Però si en quedés algun dubte, cal constatar que no coneixem cap altre folklorista que faci referència a cap llegenda que s'hi assembla.

Per tant, ens queda la primera versió d'Amades com a motiu argumental que versemblantment ha generat *Canigó*. Aquesta versió, tot i que no n'hem pogut determinar l'origen completament oral, en té molt més les traces. Del punt de vista de narració oral té aspecte més originari la variant que explica la mort del nebot per raons d'herència, tot i que Verdaguer prengué l'altra, precisament perquè responia més a les necessitats èpiques del poema. Trobem una versió d'aquesta llegenda, amb l'episodi dels mahometans, o sigui, molt propera a *Canigó*, en la *Història de Catalunya* de Víctor Balaguer, publicada el 1860⁵. Víctor Balaguer explica el fet com a tret de la tradició. Aquest llibre devia ser ben conegut de Verdaguer.

En aquesta llegenda no apareixen les encantades, i és en el punt on Bernat és derrotat pels moros a causa de la mala estratègia guerrera, on Verdaguer introdueix el protagonista real de l'obra: la muntanya del Canigó i els éssers que hi viuen.

Les tradicions d'encantades o d'éssers diabòlics al cim del Canigó són antiquíssimes i citades per testimonis diversos. En el treball de Hauf⁶ hi trobem dues referències principals:

— Fra Francesc Eiximenis en el *Primer del Crestià* esmenta «el gorg del Canigó» com a lloc on «s'hagen esdevingudes coses fort estranyes, emperò de present res de les damunt dites coses no s'hi esdevenen, e açò crec que sia la veritat».

— Gervasius von Tilbury (circa 1.211) explica els fets ocorreguts a l'estany del Canigó, on viuen els dimonis en un palau que els humans no poden veure, amb or i plata. Aquests esperits raptin éssers humans per a tenir-los a llur servei indefinidament o per set anys.

Qui vulgui seguir l'interessant treball de Hauf s'adonarà d'un procés general a tot Europa: les forces divines i els esperits de la terra pre-cristians que viuen a tots els boscos i a les contrades que destaquen per situació geogràfica, són cristianitzats en forma de dimonis o bruixes i combatuts com a éssers malignes i rebutjables. A la vegada, el culte que hi rebien es reconverteix en culte cristià a través de mare de déus o sants, i en aquests llocs és habitual fundar-hi un monestir. Sant Martí del Canigó podria ser un dels centenars de casos que es troben a la nostra terra. Verdader no faria sinó poetitzar aquest procés, que ens presenta amb tota claredat en el cant XII, on el lloc de cada encantada és pres per un monestir o una ermita.

Amades dona més testimonis orals, en el *Costumari Català*, d'encantades barrejades amb esperits diabòlics al Canigó⁷:

— El Canigó era ple d'encantades, bruixes i altres éssers fantàstics que congriaven tempestes. N'era guardià un drac. Sant Guillem va fundar l'ermita de Combret i la seva presència féu allunyar les encantades. Fugiren a uns boscos propers⁸.

— Al fons del Canigó hi ha una campana amagada. És del dimoni, senyor del metall i de les riqueses del subsòl. Si sona a mitjanit del 24 de desembre és malaverany⁹.

— Els pastors del Canigó es tiraven a les 12 de la nit de Sant Joan al «gorg negre» i en sortien convertits en llops. Aprenien a comandar els llops. Al cap de set anys es tornaven a tirar al gorg i en sortien convertits en homes¹⁰.

Aquesta darrera narració coincideix amb les «coses fort estranyes» que cita Eiximenis, i amb els set anys de servei als dimonis de Gervasius von Tilbury. Els set anys de captiveri o de seducció per les forces malignes és una constant dels encanteris. Per veure'n la importància simbòlica i de pèrdua de voluntat hem de tornar a fer referència al treball de Hauf¹¹. Són generals a tota Europa els encanteris o les captivitats de set anys causades per les encantades. Les diverses variants fan que: en molts casos siguin bruixes o dimonis els protagonistes; que duri per sempre més la captivitat o només una nit; i quan no s'esdevenen en una data imprecisa, sempre és en la nit de Sant Joan. Quan les captivadores són les encantades, el sistema de captura és la gran

bellesa de la dona o les belles cançons que canta. El cas més conegut són les sirenes; el mateix mot «encantada» prové de «cant».

És dins d'aquest conjunt que s'ha de situar la seducció («l'encís») de Gentil i la seva pèrdua de voluntat, el seu abandonament del deure per la bellesa i l'amor. En l'estudi dels símbols, aquest captiveri es llegeix com un símbol de la «irracionalitat de la passió»¹², de la incapacitat de reprimir el desig.

Les narracions orals d'arreu d'Europa acostumen de vincular la captura amb un altre tema comú: el casament d'un humà amb una encantada o dona meravellosa. Un casament d'aquestes característiques en tots els casos és considerat beneficiós per a l'home i desitjat per l'encantada. Però ella hi posa una condició que, si es trenca, invalida el tracte i porta la desgràcia al marit.

Per a l'estudiós francès Claude Gaignabet¹³ el nucli i paradigma del casament desigual és la història de la fada Melusina. Aquesta narració, segons ell, és el conte-típus que ens ha arribat d'una complexa mitologia comuna a gran part de la zona indoeuropea. Una religió i una mitologia basades en la lluna que haurien estat generals a Europa; d'elles deriven en llur forma primitiva molts dels mites greco-romans, gran part de la tradició oral, les festes rituals del folklore de tot l'any, les creences sobre sants, patrons d'oficis i d'altres elements del cristianisme popular.

Sense entrar en l'anàlisi que proposa Gaignabet, repassem el cas de Melusina: un cavaller l'atrapa quan es banya i aconsegueix de casar-s'hi a canvi dels objectes que li ha pres mentre es banyava. Ella ho accepta, però amb una condició o tabú. En diferents variants la condició pot ser: no anomenar-la mai «fada» o «serp»; no mirar-la quan menja, quan pareix o quan es banya; no fer-la combregar. Es casen i tenen riqueses i prosperitat; però el marit trenca el tracte. El marit mira com Melusina es banya en forma d'una serp enorme i meravellosa. Amb la separació vindran totes les desgràcies. Però el que ens interessa és l'explicació que en el *Roman de Mélusine* fa Jean d'Arràs (s. XIV) sobre l'origen de l'encanteri de Melusina¹⁴.

El pare de Melusina era el rei d'Albània; seduït vora una font, es casà amb la fada Presina amb el compromís de no veure-la quan parís. El rei trenca el tabú —segons Gaignabet aquesta és la forma més primitiva de tabú en un casament entre homes i éssers divinals— quan neixen les tres filles, Melior, Melusina i Palestina. A causa del sofriment que el rei ha causat a la mare, uns anys després les tres filles maleeixen i fan emmalaltir el pare. La mare, disconforme amb l'acció de les filles, els imposa un càstig; el de Melusina és que cada dissabte es tornarà serp del melic en avall. A les altres les exilia: «i tu, Palestina, quedaràs tancada a la muntanya de Canigó amb el tresor del teu pare fins que un cavaller de la teva estirp vingui, n'aconsegueixi el tresor, ajudi a conquerir la terra promesa i t'alliberi».

En la tradició oral catalana trobem habitualment casaments d'aquesta mena entre encantades i humans amb un tabú imposat que acaba trencat. Més endavant ho veurem. Ara, però, pren especial relleu la història de Jean d'Arràs perquè envia Palestina, la germana de la fada Melusina —paradigma

i narració-típus de totes les dones meravelloses d'origen mític que trobem en la tradició europea—, a la muntanya de Canigó. El perquè d'això és clar: Sabem que Jean d'Arràs visità Barcelona el 1380 i que el rei Pere III, i moltes altres persones de la cort catalana li contaren diversos fets d'encantaments a la muntanya del Canigó. En aquell temps, i fins fa ben poc, el Canigó era considerada la muntanya més alta del Pirineu; Pere III provà de pujar-hi fins al cim i n'explicava la visió d'un drac negre que fugia volant.

No sabem si Verdaguer conegué aquests fets, però és evident que Canigó era vista com la muntanya màgica de les encantades des de temps molt antics, i amb una fama molt estesa. Per això la tradició oral que recollí Verdaguer dels pastors del Rosselló i del Vallespir devia ser riquíssima.

Seguint la tradició europea de dones meravelloses que viuen en coves, cal citar dos casos que tenen molts punts de coincidència amb *Canigó*. L'un és la cova coneguda com el «Paradís de la Reina Sibilla»¹⁵, prop de Núrsia: dalt d'una muntanya que té un llac al cim hi ha una cova on viu la reina Sibilla amb tota la seva cort. Qui hi viu més d'un any es torna immortal, però no en podrà sortir mai més. La comoditat, el luxe i l'amor —bàsicament sexual— és l'encanteri de la bella reina damunt els seus súbdits.

L'altre cas és el mític *Venusberg*, amb la cova on viu Venus en el regne de l'amor. Aquest mite, ja conegut al segle XIII, fou utilitzat pels romàntics i divulgat sobretot pel *Tannhäuser* de Wagner. *Canigó* hi coincideix en el passeig en la barca de les encantades.

Entre els nombrosos casos que trobem a Catalunya de casaments entre humans i encantades, en destacarem un perquè fa referència a l'encantada de Lanós, una de les de *Canigó*, tal com l'explica Amades:

A l'estany de Lanós hi viuen dones d'aigua que encanten en la nit de Sant Joan tothom qui s'hi acosti. La reina de les dones d'aigua s'enamorà d'un jove d'Enveig. Es volien casar i li prometé felicitat eterna. Anaren a viure al palau de les dones d'aigua però el marit tenia prohibit girar-se pel camí. En sentir bèsties estranyes que udolen, es girà. Les bèsties es convertiren en pedra i ell també¹⁶.

Coincideix amb els protagonistes de la història d'Eixalada al cant IX de *Canigó*, però no hi coincideix amb la trama. Verdaguer en dona una versió que degué recollir per les terres pirinenques i que, significativament, descriu el mateix fet de la tragèdia de Gentil: qui és «encantat» per una dona meravellosa ho oblida tot, encara que hi hagi de morir.

Aquest oblit per amor té molt a veure, com ja ens indica Hauf¹⁷, amb el dia dels fets. Verdaguer situa l'acció la diada de Sant Martí: aplec de l'ermita, patronatge dels cavallers i, per aquest motiu, investidura del cavaller Gentil. Però descriu els esdeveniments amb tot un seguit de detalls que ho desmenteixen: els fallaires del Pirineu només surten per Sant Joan; la cançó malastruga que canta el joglar té la forma de les cançons típiques de la nit de Sant Joan, i la festa de l'amor que se celebra és la festa dels pagesos per Sant Joan; fins i tot l'ambient general amb primacia de sol, flors i ocells que hi apareixen (com el rossinyol), és estival. Aquesta contradicció ve determinada pel fet

que la seducció de les encantades, sempre que es concreta en el temps, es produeix la nit de Sant Joan. És la nit màgica, de pèrdua de la memòria, la nit de l'amor. *El Somni d'una nit d'estiu* de Shakespeare,¹⁸ basat en la profunda tradició europea de les flors miraculoses i les fades, ho confirma: tot és possible en la nit màgica, en el somni encantat. La seducció de Gentil, l'embriaguesa dels sentits per la bellesa, han de tenir lloc aquesta nit, malgrat que Verdaguer a l'inici ho situï per Sant Martí.

El nom d'encantades

Abans de prosseguir en el tema de les encantades a *Canigó* cal fer un repàs dels diversos noms amb què Verdaguer parla d'aquests éssers i donar una explicació de perquè nosaltres els hem unificat en «encantades» a diferència d'altres autors.

— *Fada* és el mot més general amb què s'anomenen els éssers d'aquesta mena. Es troba en la majoria d'idiomes europeus però no arriba a determinar massa bé el tipus d'éssers a què fa referència i les característiques particulars¹⁹. Coromines dona a aquest mot una difusió discreta dins la llengua parlada. Verdaguer, en una nota al cant II de *Canigó*, el limita a Mallorca. Sembla ser el més utilitzat en la llengua literària, però mai no vol identificar concretament els éssers que viuen en coves o estanys: la relació directa amb llocs concrets de la natura, l'aigua o la terra, és representada amb d'altres noms. A Osona, el Grup de Recerca Folkòrica no hem trobat mai aquest mot en la tradició oral.

— *Goja* és molt utilitzat per Verdaguer. Coromines no recorda haver-lo sentit mai en la parla i tendeix a considerar-lo cerdà o rossellonès. Especula si Verdaguer l'aprengué en els sovintejats contactes amb la parla popular d'aquella zona. Al diccionari Català-Valencià-Balear, però, hi trobem els topònims: *Cova de Goges* a Sant Julià de Ramis, i *Pedra de les Goges*, un monòlit a Santa Cristina d'Aro. Malgrat això, no es troba en la parla comuna.

— *Aloja*, segons Coromines, té un origen incert. La primera documentació que n'existeix és d'un any abans de la publicació de *Canigó* en l'article de P. Alsius i Torrent, *Las alojas del lago de Bañolas* a «Revista de Gerona», IX, 1885, p. 130. Coromines n'elabora una hipòtesi explicativa: sembla una etimologia semi-culta del llatí ALLŪVĪES, pròpiament «inundació» en el sentit de «lloc inundat». Faria referència a les maresmes de les vores de l'estany de Banyoles. Seguint la hipòtesi de Coromines, els monjos del monestir les anomenaren així per convèncer els banyolins que els sorolls que sentien no eren de nimfes, dianes o janes sinó d'«aigua fressosa», «allŭvies».

— Verdaguer no utilitza el mot *jana* que Coromines ha sentit a l'Alt Flamicell, i que retroba en diversos llocs de la toponímia del català occidental. Seria el mot *diana* en mossàrab. *Diana* s'aplicà a l'Edat Mitjana a qualsevol petita divinitat dels camps i a les dones d'aigua²⁰.

— *Dona d'aigua* és molt més comú a tot el país, però només fent referència als éssers femenins que apareixen al costat de l'aigua o molt relacionats

amb fonts o llacs. De la mateixa manera, *sirena* només fa referència a les del mar. No cal comentar *nàia* ni *nimfa* pel seu evident origen clàssic i no gens popular.

— Finalment tenim *encantada*, el mot més general i difós en català amb dotzenes de casos de toponímia i diverses variants (com *encantàries*, comuníssim a tota la muntanya del català occidental, que seria una vulgarització d'*encantaires*). L'etimologia és clara i s'avé amb les característiques primeres d'aquests éssers: fer *encants* i *cantar* cançons molt belles. El trobem en masculí, *encantats* (molt difós a Osona en aquesta forma) i té aplicació concreta en un conjunt de característiques que es poden resumir així: viure en coves, sota terra o prop de l'aigua; rentar i estendre la bugada, generalment de nit, i tenir uns poders i una naturalesa meravellosa molt allunyats dels humans.

Amiades anomena el conjunt d'aquests éssers *aloges*, *goges*, *dones d'aigua*, o *encantades* indiferentment, i reserva el nom d'*encantats* (en masculí) per als humans que han patit un càstig o encanteri. Els primers serien éssers meravellosos per pròpia naturalesa i els *encantats* a no morir, a ser bèsties, a quedar-se sempre en un lloc, ho serien per condemna divina o conjur. Nosaltres ens estimem més parlar d'*encantades* en el primer cas i de *condemnats* en el segon, encara que la divisió és difícil d'establir en algunes narracions.

Les encantades de «Canigó» en la tradició oral

Concretem, ara, la vinculació de cada detall i fet d'encantades que descriu Verdaguer a *Canigó* amb les narracions que sobre aquests éssers ha recollit el Grup de Recerca Folklòrica d'Osona. Quan algun element de *Canigó* no hagi estat recollit de la tradició oral osonenca, però sigui citat per altres folkloristes en reculls de tradició catalana, en farem referència concreta.

Per a confrontar materials hem dividit les diverses característiques en els grups següents: 1. Tipologia física de les encantades. 2. Llocs on viuen i descripció dels palaus. 3. Poders que tenen, activitats específiques (la roba). 4. Relació amb els humans. 5. Històries concretes d'encantades. Per no allargar massa les comparances hem hagut de resumir els arguments esquematitzant-los al màxim.

1. Característiques físiques de les encantades:

— A *Canigó* trobem diversos passatges que indiquen la llarguíssima vida de les encantades. Gairebé es diria que són immortals quan expliquen haver vist la plana del Rosselló que era mar, la fundació de la ciutat de Perpinyà i el típic «quan Barcelona era un prat», de l'encantada de Mirmanda²¹. En la tradició oral habitualment hom els considera éssers vellissims; llur naturalesa els ve d'herència. En alguns casos diuen que són immortals. En la visió cristianitzada de Pere Font²², els encantats són els infants que nasqueren durant la passió de Crist. En el saber popular, Déu i Jesucrist són una mateixa persona i, per això, durant el temps de la passió de Jesús no hi havia Déu i

els que nasqueren en aquest interregne quedaren desamparats. Se'ls féu seus la part dolenta, són encantats, i no moren mai.

— Una altra característica de *Canigó* que trobem en la tradició és que són éssers que es poden transformar. Flordeneu apareix en forma de Griselda. A la cova de Ribes l'encantada surt en forma de colom. L'explicació popular diu que poden prendre la forma que vulguin; fins d'animal o d'ésser inanimat. També es poden fer invisibles: «les sents i en reps cops, però no les veus!». En casos determinats arriben a desaparèixer sense deixar rastre.

— La principal característica física en què coincideixen totes les fonts és que apareixen en forma de noies molt belles. A *Canigó* la reina és «la flor de l'hermosura», i Verdaguer la descriu quan estrafà Griselda amb els atributs de bellesa segons l'ideal romàntic: cara blanca, cabells rossos i esbulladissos, llargs i rinxolats, ulls blaus i brillants, llavi corallí i galtes de rosa. En la tradició oral no s'acostuma a concretar gaire, però s'hi diu que són tan belles «que te n'hi vas al darrera». A *Canigó* trobem que són verges; d'això, no en sabem res per la tradició popular. L'últim detall que ens en dona Verdaguer és que tenen ales i volen com abelles al cim de la muntanya. Flordeneu diu a Gentil: «Fada, per tu me retallí les ales». Tot i que com ja s'ha dit, les encantades es poden transformar com els plagui, només hem recollit d'una sola persona el testimoni que volessin. En aquest cas podríem trobar-nos amb una barreja entre les dones meravelloses de terra i aigua, les encantades, i les de l'aire, invisibles i voladores, segons la tradició europea, que s'adiuen més al nom de fades.

— També ens trobem amb les sirenes, que en tots els casos són dones meravelloses del mar.

2. On viuen i descripció dels palaus:

— Quan l'escuder explica a Gentil el palau que hi ha dins l'estany de Canigó diu que «és un castell que qui hi va no en torna». Més endavant se'ns descriu com un palau en una illa verda al mig del llac: coves de vidre amb claror de gel i grans cambres encantades. És sempre cobert de boires i amagat a l'ull humà. Quatre ponts de cristall lliguen l'illa al Canigó. Descriu l'immens habitatge amb una barreja d'estil oriental, d'hurís i encantaments, i una abadia. Com si alternés el conte de fades i la religió mística. Tot és de gran riquesa i abundància: vaixel·la d'or i argent, perdiu blanca, bresques de mel, llet de daina fresca, préssec d'Illa, raïm de Tarascó, cirera d'arboç, gínjol, ametlló, magrana, maduixa, aigua d'olors. Hi ha música, a més dels himnes de les donzelles, de lires, «clavicímbol», cítares, monocordis, tenores, merles, rossinyols i d'altres ocells. Quan descriu la cova d'altres encantades ve a ser el mateix: cova esmaltada amb cent corredors i llums de colors.

En la tradició oral les encantades també viuen sempre en coves o balms, a sota terra i ben sovint prop de l'aigua. Una descripció de les coves d'encantades és la que ens fa Pere Font en el cas d'uns encantats que van a buscar una llevadora «per a tenir una criatura»²². Se l'enduen en un magnífic cavall

blanc a un palau al cim de la muntanya. L'edifici, amb una torre blanca com un glop de llet, apareix i desapareix quan el cavall dona tres voltes al gran faig que corona la muntanya (que es diu el Faig Rodó). O sigui, també s'amaguen dels humans. És un palau perfecte: brilla de bonic, tenen tota mena de roba i els menjars millors, or i riquesa.

Altres narracions descriuen la gran lluminositat de la cova. Els captius o casats amb encantades que hi han viscut, sempre hi han estat molt bé i amb totes les comoditats.

— Verdaguer ens diu que les encantades vingueren d'una illa llunyana i que hi tornaran quan les expulsin de la muntanya. No hem trobat mai cap narració que hi fes referència. Aquest origen marítim podria respondre a l'entroncament que proposa Verdaguer d'aquests éssers amb la tradició grega clàssica.

— Quant al moment que apareixen les encantades, la tradició oral el concreta, en diversos casos, en la nit de Sant Joan. D'entre molts testimonis citem els de Roca de Pena i el del Serrat de la Sort, al poble d'Alpens.

3. Poders que tenen i activitats específiques:

— La principal activitat que ens interessa, l'encanteri d'homes, la veurem més endavant. Fora d'això, a *Canigó* trobem que les encantades dansen al bosc i prop de l'aigua amb arpes màgiques i canten cançons bellíssimes. És el cant que sedueix els homes i, en el cas de la Maladeta, els fa caure per les esquerdes de la gelera.

En el saber popular trobem referència contínua a les cantúries en llocs meravellosos o prop de l'aigua, mentre les encantades renten roba. Ja són més estranyes les referències als balls d'encantades. Hem recollit també un cas inusual de processó d'encantades (o un possible enterrament d'encantades) als boscos de Viladrau presenciat per un home que s'hi trencà una cama i hagué de passar una nit al bosc sense moure's.

— L'altra gran activitat de les encantades a *Canigó* és que cada vespre fan bugada i estenen la roba, els tovallons i els mantells d'ermíni i de perles. Amb aquesta roba «encanten» Gentil. És daurada o platejada, i qui n'agafi una peça aconseguirà tot allò que vulgui. Però molt pocs ho poden fer.

En la tradició trobem exactament el mateix, sense el detall de l'ermíni i les perles. S'explica que la roba d'encantades es coneix perquè brilla més que l'altra, i la majoria dels qui s'acosten a agafar-la es troben que fuig sola, els desapareix o reben garrotades per tots cantons sense veure ningú. Alguns expliquen casos de famílies que gràcies als beneficis de tenir aquesta roba s'han enriquit: les encantades te la vindran a buscar a totes hores, però has de trobar excuses per no donar-los-la.

— També ens descriu Verdaguer la feina de teixir un vestit amb tela de cristall i llançadora de vori, i la de filar, pròpia de l'aloja de Banyoles, vora l'estany. En la tradició europea és una feina molt lligada a les dones merave-

lloses i es troba en narracions d'arreu. Per a Gaignabet el teixir seria un dels rituals bàsics de la religió popular.

— Una altra activitat de les encantades a *Canigó* és convertir objectes quotidians com les maduixes i els gerds en pedres precioses. Les narracions orals sempre fan referència al poder de les encantades per a convertir-ho tot en or. És demostratiu el cas de tallar una remolatxa i cada tros que en surt esdevé una moneda. Pere Font sempre diu d'aquests éssers: «Res no els és impossible».

— Verdaguer els atribueix congriar tempestes al cim del Canigó. Amades, en un text citat anteriorment, també ho afirma. El Grup de Recerca Folklorica només hem trobat aquest fet relacionat amb bruixes; mai no l'hem trobat en casos d'encantades. En canvi sí que es troben venjances d'encantades, tal com apareixen a *Canigó*.

— També hem de dir que en la tradició oral no hem trobat cap cas de carrossa voladora com la de *Canigó*. Sí que apareixen en alguns contes, no d'encantades, l'arpa d'or encisada que fa passar les tristors, i el mirall encisat que enamora qui s'hi aguaita.

4. Relació amb els humans:

— La seducció per la bellesa o el cant és un element bàsic de les encantades a *Canigó*. A més de la tragèdia de Gentil, trobem aquesta seducció en el cavaller d'Enveig i en la gelera de la Maladeta. Quan l'acció va destinada al casament entre éssers desiguals, l'humà perd la voluntat, lligat com és per llaços invisibles.

En les narracions orals aquesta seducció es diferencia en dos grups: la produïda sense motiu aparent, i la dels que voluntàriament es casen amb una encantada. Els del segon grup acostumen a viure feliços i amb grans beneficis materials, mentre no trenquen el tabú imposat per la dona. Coincideixen amb la narració-típus de la fada Melusina. Vegem exemples dels dos grups.

a) Uns nois troben un grup de noies molt boniques que canten en un bosc. Un, malgrat l'advertència dels altres, s'acosta on són les noies i se l'enduen captiu dins d'una cova. Perd del tot la voluntat. L'endemà el troben vora el cingle: «no es pot moure d'encantat». L'aparten del lloc i torna en si (Pere Font).

b) Un vaquer perd l'orientació quan segueix una truja molt bonica que no se sap de qui és. Es queda tancat en una cova d'encantats. El tracten molt bé; l'estatge és perfecte. El deixen anar al cap d'un any. Després li torna a sortir la truja, però ell se'n malfia i no la segueix (Pere Font).

c) Un home es va casar amb una encantada i va haver de seguir-la cap al seu país. Podia donar notícies, però no en podia tornar. El tractaven molt bé (Pere Font).

d) Hem recollit diversos testimonis d'encantades que es casen amb un humà, però sempre amb la condició que no se li pot dir encantada (o dona d'aigua). Quan en una ocasió el marit trenca la condició, ella desapareix. Té cura dels fills, però ell no la veu.

e) També el cas d'un home que queda tancat en una cova d'encantats. El volien casar amb una encantada, però va poder fugir.

— L'altre punt típic de relació amb els humans és quan una encantada, sense que se sàpiga que ho és, ofereix un regal inútil a un humà. Si l'hi acceptes, es converteix en joies o en or. És el cas de les maduixes i els gerds a *Canigó*, que retrobem en les narracions orals amb altres elements. Una explicació popular diu que les encantades ho fan perquè llencis el regal, generalment faves o segó, i puguin riure quan t'adonis que era or. Lligada a aquesta, hi ha la creença que un objecte que en el territori d'encantats és normal a fora es torna d'or. També hi ha la creença que per entrar en una cova d'encantats s'ha de fer amb el «Llibre de les Set Sivelles», i que només s'hi pot entrar una vegada. S'expliquen casos d'algú que s'hi ha fet ric.

— Una altra relació amb els humans és el fet que les encantades no volen saber res del cristianisme ni dels seus símbols. Queda clar en *Canigó* i ho retrobem en la tradició oral, quan s'explica d'indrets on es fa un ritual religiós i l'ofrena del pa dels veïns de la contrada per a deslliurar-se d'encantats (Pere Font).

5. Narracions concretes d'encantades a «Canigó»:

A *Canigó* trobem diverses encantades amb característiques pròpies. A la cova de Ribes, qui pugui desencantar la princesa trindrà vida tranquil·la, serà ric i immortal. En la mateixa cova hi viu una encantada en forma de colom.

La tradició d'encantades a la cova de Ribes és molt coneguda i recollida per diversos folkloristes. El Grup de Recerca Folklòrica hem recollit el cas concret de la princesa amb complexitat argumental i nombrosos detalls, contat per Joan Altarriba (Perafita). El mateix Verdaguer en dona una versió a *Rondalles*.

El conte, que Verdaguer insereix a *Canigó*, dels pastors que no donaren acolliment a Déu i que com a càstig quedaren petrificats (cant IV, vv. 234-251) és una variant de la *Ramada Encantada*, indret del terme de Perafita on es pot veure un ramat i el pastor petrificats d'ençà que passaren pel costat d'una Roca Encantada.

L'altra gran narració d'encantades que trobem a *Canigó*, el cas del cavaller d'Enveig i del monestir d'Eixalada, no es troba en la tradició osonenca. Ja hem citat anteriorment la versió que en dona Amades.

Les de Banyoles i Roses són encantades conegudes popularment en les contrades pròximes a la seva localització. En el cas de Banyoles Verdaguer conegué les narracions de les *aloges* de boca dels banyolins en la seva estada del juliol de 1884. No tenim la constatació del mateix fet pel que fa a la de Galmús i a la de Fontargent, tot i que aquesta darrera és una concreció local d'un fet d'encantades molt difós arreu, com ja hem explicat més amunt.

Finalment ens queda la de Mirmanda, lloc màgic que sempre ha estat considerat per la tradició oral una ciutat antiga. Un cas del tot paral·lel al de Mirmanda és el del castell de Santa Maria on, segons la tradició oral, hi havia l'antiga ciutat de Berga, anomenada ciutat de Tanara. Les encantades hi

estenien la bugada. Des de baix es veia la roba, però quan hi pujaves, no veies res (narració recollida a Perafita).

Un cop vistos els parallelismes dels fets d'encantades entre el poema *Canigó* i les narracions orals de la comarca d'Osona, volem destacar la vitalitat que en el món rural català han tingut les encantades fins als nostres dies presentant el resum d'una narració de Lluís Montferrer (Alpens), que situa els fets a l'any 1947: un grup d'homes anaren al Serrat de la Sort a buscar l'olla plena d'or dels encantats. Foraden i, quan troben l'olla, veuen com es mou per sota terra i se'ls escapa. Veuen dones per sobre els arbres volant. Quan tornen a provar de treure l'olla, els encantats els peguen i els tiren pedres sense que ells vegin ningú. Segons un altre testimoni, Joan Prat, aquesta olla només era visible a les dotze de la nit de Sant Joan, i se l'emportava un núvol.

Conclusions

De la confrontació entre *Canigó* i diversos materials recollits de la tradició oral, la major part de la comarca d'Osona, podem concloure:

1. No hi ha cap narració popular que tingui tots els elements argumentals bàsics de *Canigó*. La part èpico-cavalleresca del poema coincideix amb la tradició de la fundació del monestir de Sant Martí del Canigó que recollí Víctor Balaguer a la seva *Història de Catalunya*, però això no permet de descartar la possibilitat que Verdaguer recollís alguna variant de la mateixa tradició entre la pagesia del Rosselló i del Vallespir. Els documents verdaguerians podrien aclarir-ho.

2. El Canigó ha estat des de temps molt antics (principis del s. XIII) considerat la muntanya de les encantades, amb una fama i difusió importants. A la vegada, ha estat considerat la muntanya més alta i símbol del Pirineu. Aquesta tradició d'encantades es concreta en nombroses narracions populars que tenen per tema bàsic el casament d'un humà i una dona meravellosa. És el tipus *fada Melusina* d'una gran importància en la mitologia europea i que, amb diverses formes i variants, té una difusió que va des de la península ibèrica i Irlanda fins a la península de Corea.

3. Verdaguer coneixia des de la infantesa el tema de les encantades, que es transmetia per tradició oral a la comarca d'Osona. Els seus estudis de folklorista permeteren que hi aprofundís. Així ens trobem que, en una gran part, les característiques que prenen les encantades a *Canigó* es troben en la tradició osonenca. Una part de les històries d'encantades la recollí dels llocs concrets del Pirineu on se situen gràcies a les estades i als profunds contactes que hi tingué amb pagesos i pastors.

4. Verdaguer contraposa la narració èpica de la Catalunya naixent al món poètic i mitològic de les encantades. Oposa pàtria i religió cristiana a les forces naturals de la mitologia i la imaginació populars. És per aquesta oposició que la bonaventura que tradicionalment porta el casament d'un humà amb una dona meravellosa desemboqui a *Canigó* en la tragèdia de Gentil. La

contradicció entre la «bondat» del món de les encantades i la «maldat» intrínseca dels éssers allunyats de l'ortodòxia cristiana, ja la trobem en les narracions orals. Segurament és la mateixa cristianització allò que manté les encantades en l'ambigüitat de constituir un món meravellós i feliç arrelat a la terra i a la vegada prohibit i condemnat.

Notes

1. COROMINES, J.; *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*. vol. II., Edicions Curial, Barcelona, 1981, pp. 483-485.
2. HAUF, A.; *La seducció de Gentil en el «Canigó» i el romance de «El infante Arnaldos»*, a «Revista de Dialectología y Tradiciones populares» XXVIII (1942).
3. AMADES, J.; *Les millors llegendes populars*. T.P.C.I. Editorial Selecta, Barcelona, 1978, pp. 74-82.
4. HAUF; *op. cit.*, pp. 62-65.
5. BALAGUER, V.; *Història de Catalunya*, vol. I, Libreria de Salvador Manero, Barcelona, 1860, pp. 435-436.
6. HAUF; *op. cit.*, pp. 62-65.
7. Aquesta vegada en un recull més evident de tradicions orals: *Costumari Català*, Ed. Selecta, Barcelona, 1950-1956.
8. AMADES; *Costumari*, vol. I, p. 347.
9. AMADES; *Costumari*, vol. I, pp. 93-94.
10. AMADES; *Costumari*, vol. I, p. 143.
11. HAUF; *op. cit.*, pp. 72-84.
12. HAUF-AGUIRRE; *El simbolismo mágico-erótico de «El infante Arnaldos»* a «Romanische Forschungen», LXXXI, 1969, p. 114.
13. Cf. GAIGNABET, C; *El Carnaval*, Ed. Altafulla, Barcelona, 1984.
14. D'ARRAS, J.; *Roman de Mélusine*, trad. castellana de Carlos Alvar, Ed. Siruela, 1982.
15. DE LA SALLE, ANTOINE; *El paraíso de la reina Sibila*, Ed. Siruela, Madrid, 1985.
16. AMADES; *Costumari*, vol. I, pp. 134-135.
17. Cf. HAUF; *El Canigó de Verdaguer...* pp. 80-82.
18. Obra que Verdaguer consultà mentre elaborava *Canigó*.
19. Cf. ARROSSWORTH, N.; *Guía de campo de las hadas y demás elfos*, Olañeta editor, Barcelona, 1984.
20. Per a veure més detalls sobre el culte de diana vegeu: FRAZER; *La rama dorada*, FCE, Madrid, 1981, i N. COHN; *Los demonios familiares de Europa*, Alianza Editorial, Madrid, 1980 (cap. XI).
21. L'origen d'aquesta expressió és una narració popular que ja recollí el mateix Verdaguer. Podeu veure'n la vinculació al follet en l'article del GRFO, *Del nen dimoni al vell follet. El follet a Osona*. «Gra de Fajol». Olot, abril, 1985.
22. Tots els testimonis i totes les narracions de Pere Font, els podeu consultar en una transcripció literal a GRFO, *El folklore de Rupit i Pruit-II*, EUMO, Vic, 1984.